

Course: History of the Eastern and Western philosophy

Lecture 12: Specific aspects of human existence
in existentialism

Lecturer: Dr. Gulnoz Ruzmatova

EKZISTENSIALIZMDA INSON MAVJUDLIGINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Ekzistensializmning ijtimoiy-psixologik, falsafiy asoslari

Martin Xaydegger ekzistensializmi

Karl Yaspers ekzistensializmi

Jan Pol Sartr ekzistensializmi

Alber Kamyu asarlarida falsafiy qarashlarning evolyutsiyasi

Mavzuning tayanch tushunchalari:

Ekzistensializm, «fenomen», inson borlig'i, «dasiyn», «chegara», «o'zi uchun borliq», erkinlik, begonalashish, hayotning mazmunsizligi.

Mavzuning o'quv maqsadi:

Talabalarda ekzistensializm falsafasi bo'yicha atroflicha va chuqur bilim, tushuncha va tasavvurlar hosil qilish; ekzistensializm falsafasi bilan boshqa ta'limotlarni qiyosiy tahlil qilish; falsafiy matnlarni tavsiflash ko'nikmalarini shakllantirish.

Ekzistensializm falsafasi XX asr boshlarida Germaniyada yuzaga keldi. Bu davrda ijtimoiy-siyosiy sharoit Birinchi Jahon urushidan so'ng ancha murakkab edi. Germaniya urushda qatnashgan asosiy davlatlardan bo'lib, bu urushda engilishi munosabati bilan ichki siyosiy-iqtisodiy ahvol nihoyatda og'irlashdi. Mamlakatda ishsizlik, iqtisodiy tanglik avj oldi. Germaniyadagi ziyoli tabaqa vakillari ruhiy inqirozga yuz tutgan edilar.

Bunday sharoitda yangi falsafiy g'oyalarning shakllanishi uchun ehtiyoj va zamin mavjud edi. Ekzistensializm falsafasi aynan shunday sharoitda vujudga keldi. U ateistik va diniy yo'nalishlarda rivojlandi (1-ilova).

Ekzistensializm: ateistik va diniy

<i>Diniy</i>	<i>Ateistik</i>
N.Berdyayev, L.Shestov. G.Marsel, K.Yaspers, M.Buber	Sof ateistik: J.-P.Sartr. Shartli ateistik: A.Kamyu, M.Xaydegger

Uning nazariy va g'oyaviy asoslarini S.Kerkegor va A.Shopengauerning tushkunlik falsafasi, N.Berdyayevning romantik va mistik qarashlari, F.Nitsche va V.Dilteyning «hayot falsafasi» tashkil etadi. Badiiy adabiyotda ekzistensializmning shakllanishiga Kafka, Mark Avreliy, F.Dostoevskiylarning ijodi katta ta'sir ko'rsatdi (2-ilova).

Ekzistensializm: rivojining asosiy davrlari

<i>Davrlar</i>	<i>Mamlakat</i>	<i>Faylasuflar</i>
Birinchi jahon urushi oxiri	Rossiya	N.Berdyayev, L.Shestov
Birinchi jahon urushidan so'ng	Germaniya	M.Xaydegger, K.Yaspers, M.Buber
Ikkinchi jahon urushi davrida va undan so'ng	Fransiya	J.-P.Sartr, G.Marsel, A.Kamyu, S. De Bovuar, M.Merlo-Ponti
1940-1950-yillar	Ispaniya Italiya AQSh	X.Ortega-i-Gasset N.Abbanyano, E.Pachi U.Louri, U.Barret, Dj.Edi

Ekzistensializm falsafasida «ekzistensiya tushunchasi asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi. «Ekzistensiya» - «mavjudlik» degan ma'noni anglatadi. Bu tushunchaning shakllanishida neokantchilikning ham ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, «ekzistensiya» tushunchasi Kantning «narsa o'zida» tushunchasiga

o'xshab ketadi. Kant falsafasida «narsa o'zida» biz uchun sirli bir olam bo'lib qolganday va bu sirli olamga o'tish, ya'ni Kantning iborasi bilan «transendensiya» sodir bo'lishi qanday mushkul bo'lsa, ekzistensializm falsafasida ham inson borlig'ini bilish va shu borliqning ichki mohiyatini tushunish nihoyatda qiyin. Bu qiyinchilikning sababi nimada?

Ekzistensializm borliq va inson borlig'i masalasini ko'taradi va bu borliq insondan tashqarida bo'lganligi uchun inson bu borliqni idrok eta olmaydi va u haqida hech narsa deya olmaydi. Biz bu yerda ingliz faylasufi Jorj Berklining qarashlariga o'xshash mulohazalarga duch kelamiz. Berkli «butun olam mening his-tuyg'ularim» - degan bo'lsa, ekzistensializm ham inson o'z his-tuyg'ulari chegarasidan chiqib ketolmaydi, deb ta'kidlaydi. Berklining bunday dunyoqarashi *solipsizmga* olib keldi, ya'ni bu olamda mendan boshqa hech narsa yo'q degan falsafiy fikrni keltirib chiqardi. Solipsizm tuzog'iga tutilmaslik uchun ekzistensializm falsafasining asoschilari insondan tashqaridagi borliq masalasini e'tibordan chetda qoldirishdi. Ular borliqqa emas, inson mavjudligiga diqqatlarini qaratdilar. Inson borlig'ini «ekzistensiya» deb atadilar (3-ilova).

3-ilova

Ekzistensializm ta'limotida: ekzistensiya yo'nalishi

Insonning mavjudligida hayotning mohiyati ochilmaydi. Biz «Inson borlig'ining mohiyati nimada?» degan savolni o'rtaga tashlay olmaymiz. Shuning

uchun ham inson hayotining mavjudligi, mohiyati, mazmuni biz uchun sir bo'lib qolaveradi. «Nega?» degan savol tug'iladi.

Bu savolga javobni ekzistensialistlar insonning begonalashuvidan axtaradilar.

Dastlab, inson tabiat ko'ynida yashar ekan, uni o'zidan ajralmagan holda tabiatning bir qismi sifatida mavjud bo'lgan. Lekin ko'hna o'tmishning bu davri uzoqqa cho'zilmagan. Inson tafakkuri taraqqiyoti natijasida u sun'iy tabiat yaratib, o'zini tabiatdan ajrata boshladi. Bu begonalashish jarayoni xususiy mulkning shakllanishi, shaharlarning paydo bo'lishi natijasida nihoyatda kuchayib bordi. Inson aqli yaratgan fan va uning yutug'i bo'lgan texnika begonalashish jarayonining kuchayishiga olib keldi. Qachonlardir yagona bo'lgan odamzod millatlar, elatlar va davlatlarga bo'linib ketdi. Natijada inson, ham tabiatdan, ham kishilik jamiyatidagi o'zaro qardoshlik aloqalaridan begonalashib qoldi. Bu begonalashishning *ikkinchi* bosqichi bo'ldi.

Ekzistensialistlar fikricha, begonalashish jarayonining *uchinchi* bosqichi hozirgi zamonda davom etmoqda. Bu bosqichda inson o'zining ichki olamidan, o'zining hayotidan, mazmunidan ham begonalashib qolmoqda.

Inson o'zining botiniy tabiatini yo'qotib, faqat zohiriy tabiatda yashab, unga moslashib bormoqda. Inson tobora o'zining ichki hissiyotlarini yo'qotib jamiyat mashinasining bir zarrachasiga aylanib qolmoqda.

Demak, ekzistensialistlar fikricha, inson jamiyatda o'zining qandaydir rolini bajarib boradi. Bu xilma-xil niqoblar ortida insonning asl qiyofasi yashirinib yotadi. Bu asl qiyofa qachon ochilishi mumkin. Bu qiyofa zaminida yotgan inson mohiyati qachon yuzaga chiqadi? Bu masala ekzistensializmni nihoyatda qiziqtirib keldi. Ekzistensializm falsafasi inson o'z hayotining mohiyati va ma'nosini anglashi uchun, u erkinlikka va erkin tanlash huquqiga ega bo'lishi kerak, degan fikrlarni ilgari surdi. Lekin inson bu erkinlikni suiste'mol qilib, bilim mevasidan tatib ko'rdi va shu bilan gunohkor bandaga aylandi. Uning gunohi bilimga ega ekanligidir. shu bilim orqali inson o'zining fojiasiga o'zi sabab bo'ldi.

Demak, inson hayot mohiyatini bilishga emas, balki shu hayotda yashash, mavjud bo'lishga intilishi kerak. Borliqdagi barcha jarayonlar Sartr ta'limotiga

ko'ra, «narsa o'zida» bo'lib qolaveradi va biz ularning sirini ocholmaymiz. Hatto, ilm-fan ham narsa va hodisalarni faqat yuzaki hodisa sifatida o'rganadi. Ularni harakatga keltiruvchi birlamchi kuchlarni va birlamchi sabablarni metafizika, deb atab, nazarga ham ilmadi. Natijada olamdagi barcha voqea va hodisalar inson tomonidan sir, maxfiy «shifr»larga aylanib qoldi. Bu sirlar, maxfiy shifrlar ichida insonning o'zi ham katta bir sir bo'lib qoldi.

M.Xaydegger ekzistensializmi. Xaydegger o'zining fenomenologik uslubini yaratib, inson borlig'i masalasini shu uslub orqali tushunishga harakat qildi.

Bu qanday uslub edi? M.Xaydegger fanga «fenomen tushunchasini kiritdi, bu tushunchani ochib berish uchun hodisa va mohiyat o'rtasidagi munosabatni yangicha talqin qiladi. Xaydegger uchun hodisa o'zidan oldingi boshqa bir vaziyat yoki narsaga bog'lanadi va undan kelib chiqadi.

Xaydeggerning «fenomen» tushunchasi aynan shu hodisaning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan mohiyatni ochib beradi va «mohiyat» tushunchasini o'z ichiga qamrab oladi. Xaydegger inson borlig'ini o'rganar ekan, uni boshqa borliqlardan ajratib oladi. Bu ichki borliqni, ya'ni mohiyatni «ekzistensiya» deb atadi. Demak, Xaydegger falsafasida «ekzistensiya» tushunchasi inson ichki borlig'ining mohiyatini aks ettiradi. Ichki borliqni o'rganish uchun inson o'z ichki olamini eshita bilishi nihoyatda muhimdir. Bu ichki olamda esa Xaydegger e'tiborini she'riyatga qaratdi. Negaki, she'riyatda insonning ichki olami nihoyatda yaqqol namoyon bo'ladi.

Xaydegger qadimgi qo'lyozmalarni o'rganish va ularning mazmunini insonning ichki olamidan kelib chiqib, asl mohiyatini ochib berishga katta e'tibor beradi. Bu uslubni u «germenevtika» deb atadi.

Xaydeggerdan oldin bu tushunchani Shleyermaxer kiritgan bo'lib, qadimgi matnlarni o'rganish, tahlil qilish va falsafiy sharhlashni «germenevtika» deb tushuntirgan. Bu sohada Xaydegger o'ziga xos o'zgartirish kiritdi. Undan ilgari faylasuflar Shleyermaxer, Diltey va boshqalar bu matnlarni lingvistik tahlil qilishga ko'proq e'tibor berishgan bo'lsa, Xaydegger o'z diqqatini bu tahlil ichida yashiringan ruhiyatni his «eshitishga» qaratadi.

Xaydeggerning fenomenologik usuli Gusserlning uslubidan yuqoridagi ko'rsatilgan fikrlardan tashqari shu bilan farq qiladiki, Gusserlda fikr oqimini tahlil qilish birinchi o'rinda tursa, Xaydeggerda bu fikrlar orqasida yashiringan fenomen-ichki ruhiy hissiyotni tahlil qilish asosiy ahamiyatga egadir.

An'anaviy ratsional falsafadagi haqiqatga bo'lgan qarash, Xaydegger falsafasida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ldi. R.Dekart haqiqatning asosiy mezoni uning ochiq va ravshanligi deb biladi. Xaydegger ham o'zining «Borliq va vaqt» asarida shu fikrga qo'shiladi. Keyinchalik, 1935-yilga kelib, uning fikri keskin o'zgaradi va shu davrdan boshlab ijodining ikkinchi bosqichi boshlanadi. Xaydegger «Gelderlin haqida»gi maqolasida haqiqat «qanchalar ochiq va ravshan bo'lsa, shunchalar yashiringan va mavhumdir», - deydi. Shuning uchun ham Xaydegger borliq haqidagi haqiqatni ko'proq mantiqiy tushunchalar bilan emas, balki she'riy metafora, obrazlar orqali his qilish mumkin, deb hisoblaydi.

Xaydegger o'z falsafasiga «dasiyn» tushunchasini kiritadi. Bu tushuncha inson borlig'i ma'nosini anglatadi. Borliqning boshqa turlaridan, Xaydegger fikricha, u tubdan farq qiladi. «Dasiyn» tushunchasi insonning moddiy borlig'ini emas, aksincha, uning ongi borlig'ini ifodalaydi.

Xaydegger inson borlig'ini ta'riflash uchun, «kategoriyalar» tushunchasini kiritdi. Buning sababi inson borlig'ining negizi «ekzistensiya», ya'ni «ichki mohiyat» bo'lgani uchun bu borliqni ta'rif etuvchi tushunchalar ham bu ichki mohiyat bilan bog'liq bo'lib unga taalluqlidir. Shuning uchun ular kategoriyalar emas, balki, «ekzistensillar»dir. «Ekzistensiallar» tushunchasini Xaydegger «Gumanizm haqidagi xat»ida (1947) ochib beradi. Uni inson ichki borlig'ini «ekstaz» holati deb ta'riflagan. «Ekstaz» bu ilohiy kuch bilan g'ayritabiiy qo'shilish jarayonidir.

Xaydegger falsafasida «o'zlikni anglash» tushunchasi «ekzistensiya»ga bog'lanadi. U insonning cheklangan borlig'ining asosida yotadi. Inson borlig'ining mohiyati Shu tushuncha orqali ham ochiladi. Boshqa mavjudodlar o'z-o'zini anglash qobiliyatiga ega emas. Bu qobiliyat faqat insonda mavjud bo'lib, insonning borlig'iga xos. Shuning uchun u muhim ahamiyatga ega Insonning hayoti va borlig'i

chegaralangani uchun Xaydeggerda o'z-o'zini anglash qobiliyati tushkunlik ruhi bilan sug'orilgandir. Inson ongi tuzilishini uch bosqichga bo'ladi: «dunyodagi borliq», Xaydegger bunda inson ongini dunyo bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. «Oldinga o'tish» - inson ruhini borliqdan ajralishi va g'oyalar sifatida shakllanishi. Bu shakllanishni Xaydegger «loyiha» deb ataydi. «Borliq ichidagi mohiyat»ni ochish uchun narsalar va inson ongi orasidagi munosabatni tahlil qilish zarurdir.

Narsalarning borlig'iga inson ongi katta ta'sir ko'rsatadi. Inson borlig'i narsalar borlig'i bilan chambarchas bog'liq bo'lib, har bir narsada insonning ta'sirini ko'rishimiz mumkin. Masalan, muzey eksponatlari hozirgi zamonda mavjud bo'lgan narsalar bo'libgina qolmay, o'tmishdagi davrni va o'sha davrdagi egasining ta'sirini ham o'zida saqlaydi.

«Vaqt» tushunchasi Xaydegger falsafasida katta ahamiyatga egadir. Vaqtning o'tmishdagi, hozirdagi va kelajakdagi xususiyatlari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Hozirgi zamonni o'tmishsiz tasavvur etib bo'lmaydi. O'tmish hozirgi davrni qanday yo'nalishda o'zgarishini, rivojini ko'p jihatdan belgilaydi. Demak, o'tmish hozirgi zamon bilan chambarchas bog'liq. Kelajakning qanday bo'lishi ham hozirgi davr o'zgarishlariga bog'liq bo'lib, undan ajralmas holda shakllanadi va rivojlanadi.

Insonning kelajagi qanday bo'lishi uning ijobiy hayotiy faoliyatiga bog'liqdir.

Xaydegger falsafasida katta muammolardan biri - bu yo'qlik masalasidir. Bu g'ayritabiiy «yo'qlik» xolati insonda ayrim «chegaradosh» vaziyatlarda sodir bo'ladi. Bu hayot-mamot masalasi hal qilinadigan hayotiy vaziyatlardir. Inson o'limga yuz tutgan daqiqalarda uni dahshat hissiyoti qamrab oladi. Dahshat insondagi his-tuyg'ularni, uning uchun qachonlardir ahamiyatga ega bo'lgan narsa va munosabatlar qadrini yo'qotadi va ichki bo'shliqni paydo bo'lishiga olib keladi. Bu ichki bo'shliqda inson o'zining asl-mohiyati - «ekzistensiya»sini va boshqa narsalarning sof borlig'ini his qiladi. Aynan shu vaziyatda insonning asl mohiyati ochiladi va u iroda va ruh erkinligiga ega bo'ladi.

Xaydegger fikricha, inson ichki mohiyatining ochilishiga yordam beruvchi vositalar tasviriy san'at va musiqadir. Aynan shu sohalarda inson tabiatida yashirinib yotgan ijodkorlik kuchlari yuzaga chiqadi.

Ijod qilish, yangilik yaratish inson tabiatidagi eng katta mo'jizadir. Inson jamiyatda o'z o'rnini topolmasa, bu ijodkorlik kuchini Yuzaga chiqara olmaydi. Uning qalbida yashirinib yotgan marvarid, xuddi dengiz tubida yashirinib yotgan marvaridday o'z nurini hech kimga yog'dira olmaydi. Inson qalbi yashirin qolar ekan, undagi nur ham xiralashadi. Qalbi yashirin insondan tashkil topgan jamiyat esa yopiq jamiyatga aylanib qoladi. Bunday jamiyatda inson ijod qilishdan mahrum bo'lib qoladi. U faqat moddiy manfaatlarga intilib yashaydi. Uning moddiy manfaatlari va ehtiyojlari birin-ketin paydo bo'lib, hech vaqt tugamaydi. Bu manfaatlar ketidan intilgan shaxs hech vaqt o'z maqsadiga erisha olmaydi.

Ekzistensial faylasuflar fikricha, hozirgi jamiyatdagi inson hayotga bo'lgan qiziqishini tobora yo'qotib bormoqda. U tabiatning go'zalligini ham, boshqa insonlar kayfiyatini ham his qilmaydi. Inson faqat aqli bilan yashar ekan, aql uni faqat o'z manfaatlarini ko'zlashga undaydi. Natijada inson hayotidan *ezgulik o'rniga faqat foyda axtaradi*. Bunday odamning ongi dasturlashtirilgan mashinaga, kompyuterga o'xshab qoladi. Inson ham kompyuterga o'xshab, ichki beg'ubor hissiyotlaridan mahrum bo'lib qoladi. Bunday odamlarga hayot zerikarli, ma'nosiz bo'lib tuyuladi. Yurakdagi bolalarga xos bo'lgan samimiylik va hayratlanish xususiyatlarini saqlab qolgan odamlar hayotning go'zalligini his qilishi mumkin.

Xaydegger fikricha, inson o'z qo'llari bilan yaratgan narsalardagina joziba, iliq saqlanadi. Inson bu narsalarni yaratishda ularga o'z mehrini, ruhiyatini beradi. Hozirgi zamonaviy sanoat mahsulotlari esa inson bilan bunday ruhiy aloqani yo'qotgan va natijada inson o'zi yaratgan moddiy olamdan ham begonalashib qolib, narsalardan faqat ehtiyojini qondirish ob'ekti sifatida foydalanadi.

Insonning asl qiyofasi faqat ayrim sharoitlarda yaqqol ochilishi mumkin. Bunday sharoitlarni ekzistensialistlar *chegaradosh vaziyat* deb ataydilar.

O'lim va hayot o'rtasidagi chegara, insonning ichki va tashqi olami o'rtasidagi va insonning mavjudligi va haqiqiy borlig'i mohiyati o'rtasidagi chegara nihoyatda

murakkab bo'lib, bu tushunchani ochib berish uchun ekzistensialistlar insonning ichki olamiga, erkinlik masalasiga diqqatlarini jalb etdilar.

J.P.Sartr va A.Kamyu asarlarida insonning erkinligi, erkin tanlash huquqi asosiy muammolardan biridir. Sartr Ikkinchi Jahon urushi davrida fashistlarga qarshi «Ozodlik» harakatida faol qatnashib nihoyat boy tajribaga ega bo'lgan. Bu harakatda vatanparvar qatnashchilar bilan bir qatorda sotqinlar ham bo'lgan. Ularni bunday qilishga majburlagan xolat o'lim oldidagi qo'rquvdir.

Sartrning fikricha, o'lim muqarrar bo'lgan holatda ham insonda erkin tanlash imkoniyati bor. Agar inson o'z erkinligidan voz kechsa, bu o'limdan ham og'irroqdir, deb hisoblaydi.

Umuman olganda, o'lim haqiqatdir. O'lim arafasida insonning ichki kechinmalarida keskin o'zgarish sodir bo'ladi. Bu o'zgarish natijasida inson avval anglab etmagan narsalari birdaniga o'z-o'zidan ravshanlashadi. Inson uchun yaxshilik va yomonlik ortida yotgan cheksiz olam ochiladi. Barcha narsalardagi ziddiyatlar birdaniga birlashadi.

K.Yaspers ekzistensializmi. Karl Yaspers 1883-yilda Oldenburg shahrida tug'ilgan. Dastlab u huquqiy bilim oladi, tibbiyot sohasi bilan Shug'ullanadi. Huquqiy sohani «mavhum» deb hisoblaydi. Yaspers Berlin, Gettingen, Geydelberg shaharlari universitetlarida tibbiyot bo'yicha tadqiqotlarini olib borib, tibbiyot va psixiatriyadan doktorlik unvoniga sazovor bo'ladi.

Germaniyada fashistlar hokimiyatga kelgandan so'ng uning professorlik faoliyati tugallandi. 1933-yildan so'ng barcha ma'muriy lavozimlarda ishlashdan mahrum etildi. Buning asosiy sabablaridan biri uning 1910-yilda turmush qurgan, yahudiy millatiga mansub bo'lgan rafiqasi Gertruda Mayerdan voz kechishdan bosh tortganligidir. 1937-yilda professorlik univonidan ham mahrum qilindi. 1938-yilda uning asarlari ham norasmiy man etildi. 1943-yilda bu man etish rasmiy tus oldi.

1948-yilda u Shveysariyaning Bazel shahriga ko'chib o'tadi. Bu yerda u 1961-yildan mahalliy universitet falsafa kafedrasida professor lavozimida ishlaydi. 1969-yilda shu yerda vafot etadi. Yaspersning psixiatriya, psixiatriya tarixi, falsafa va

ijtimoiy-siyosiy masalalarga oid asarlari jahon adabiyotida mashhur bo'lib, jahonning 25 tiliga tarjima qilingan.

Yaspersning asosiy asarlari: «Umumiy psixopatologiya», «Psixopotologiya bo'yicha maqolalar to'plami», 3 jildlik «Falsafa», «Kant», «Nitshe», «Avgustin», «Mashhur insonlar (Suqrot, Budda, Konfutsiy)», «Martin Xaydeggerga taalluqli lavhalar», «Falsafa e'tiqodi», «Falsafiy tarjimai hol», «Ilohiy voqeaga falsafiy e'tiqod munosabati», «Aflotun», «Spinoza», «Stringberg va Van Gog», «Haqiqat to'g'risida», «Falsafa nima?», «Universitet g'oyasi», «Ilohiyatning mavhum belgilari», «Buyuk faylasuflar: Anaksimandr, Geraklit, Parmenid, Platon, Avliyo Anselm, Spinoza», «Qadimgi davrlardan xrestomatik metafizikasigacha», «Ayb masalasi-irqiy qirg'in kechirilmaydi».

Sobiq Sovet Ittifoqi davrida Yaspersning asarlari noma'lum edi. Faqat 1991-yilga kelib «Tarixning mazmuni va mohiyati» rukni ostida uning 3 ta asosiy asari nashr etildi. Keyinchalik ana shu rukn ostida «Vaqtning ruhiy holati», «Falsafiy e'tiqod» asarlari ham nashr etildi.

Yaspersning diniy qarashlari uning falsafiy ta'limotiga katta ta'sir ko'rsatdi. Uning ijodi ko'p jihatdan Xaydegger va Sartrning ijodiga yaqin.

Xaydegger dunyoqarashining ayrim tomonlariga o'xshashligiga qaramasdan, «dasiyn» tushunchasi bo'yicha Yaspersning inson borlig'i haqidagi fikrlari undan katta farq qiladi. Yaspers falsafasida «*dasiyn*» insonning asl mohiyati bo'lmay, balki predmetlashgan va begonalarashgan inson borlig'idir. Insonning asl borlig'i esa «*ekzistensiya*»da namoyon bo'ladi, «dasiyn» esa uning alohida xususiyatidir.

Ekzistensiya inson ichki olamining ob'ekti emas, balki sababidir. Ekzistensiya o'z-o'zini belgilaydi va ilohiyot («transsendensiya») olamini bilish uchun kalitdir. «Ekzistensiya» va ilohiyat tushunchalarining mohiyati taffakkur, aqliy bilim orqali ochilmaydi. Aqliy tadqiqot ilohiyat olamini bilish uchun faqat zamin tayyorlaydi. Bu olamning o'zi narsalar, ob'ektlar mohiyati orqali «belgilar (shifr)» orqali namoyon bo'ladi. Insonning asl mohiyati uning faoliyati ob'ektlari orqali ochiladi. O'z faoliyati orqali inson asl ichki erkinligini ochadi. Ekzistensiyasiz «taffakkur va hayot cheksiz borliqda yo'qolib ketadi».

Agar fan tashqi olamdagi ob'ektlarni o'rganib, shu bilim orqali inson taffakurini rivojlantirsa, ekzistensial falsafani bu yo'sindagi taffakkur rivoji qiziqitirmaydi. U ob'ektiv olamni fanga yaqin bo'lgan usullar, vositalar orqali o'rganmaydi. Shuning uchun ekzistensial falsafa *tilga* murojaat qilib, undagi umumiylik o'rniga shaxsning individual xususiyatlariga e'tibor beradi.

Insonning har kungi hayotida uning ichki mohiyati ochilmaydi. U faqat chegaradosh vaziyatlarda, ya'ni inson hayot va o'limi hal qilinayotgan paytda yuzaga chiqadi. Demak, insonning borliq sirlari oddiy hayotda mavhum, yashirin bo'lib, g'ayritabiiy vaziyatda bu mavhumlikning asl qiyofasi gavdalanadi, yaqqol namoyon bo'ladi.

Yaspersning fikricha, o'lim bilan bir qatorda parokandalik xolatida ham inson mehr qo'ygan narsalaridan ajralar ekan, bulardan ham ustun turadigan qadr-qimmat borligini his qiladi. Bu qadriyat moddiy boylik bo'lmay, beqiyos cheksiz ummondir. Bu ummonni qalb xotirjamligi, ichki sokinlik deb ham atashimiz mumkin. Bu ichki sokinlik oldida hayot bo'hronlari kuchsizdir. Ichki sokinlikning o'zi Buyuk bir olamiy kuchdir. Yaspers fikricha, bu ichki sokinlik xotirjamlik olamiga inson esankiratib qo'yadigan yo'qotishlar, ajralishlar natijasida kirish mumkin. Bunday zarbalarga faqat qallda yashiringan cheksiz xotirjamlik va ichki sokinlik dosh bera olishi mumkin. Inson yo'qotish orqali butun borliqda mavjud bo'lgan ichki sokinlikni birdaniga his qiladi. Agar inson qalbi yolg'iz bo'lgan bo'lsa, endilikda bu ichki sokinlik orqali butun borliqqa tutashadi. Ekzistensializmndagi *chegaradosh vaziyat* masalasini faylasuflar aynan Shunday ochib berdilar.

Tashqi olamdagi ob'ektlarning belgi sifatidagi mohiyati faqat ekzistensial bilishda ochiladi. Yaspers fikricha, faqatgina ilohiy kuch tashqi ob'ektlar olamini undan ajratib, qolgan insonning ichki olami bilan birlashtiradi. Bu ilohiy kuch aqliy bilish o'rniga ekzistensial qo'rquv holatida ochiladi.

Kundalik hayotda inson ilohiy kuchni his qilishga, bilishga qodir emas. Uning ongi hayotiy tashvishlar bilan band bo'ladi. G'ayritabiiy o'lim va hayot o'rtasidagi chegaradosh vaziyatda inson ilohiy kuchdan najot istab, unga intiladi. Demak, qo'rquv orqali inson ongi ilohiy kuchga yaqinlashadi.

Borliq masalasini o'rtaga tashlagan metafizika, ilohiy kuchga yaqinlashish yo'li sifatida namoyon bo'ladi. Insonning ichki erkinligi cheksiz bo'lganiday, bu yo'l ham cheksizdir. Inson ilohiy kuchning borligini ham tan olsa ham, tan olmasa ham bu masalani o'z oldiga qo'yar ekan, inson ichki erkinligi va uning butun borlig'i xudo bilan bog'liq bo'lib qoladi.

Insonning ichki erkinligi uning hayotiy yo'li bilan chegaralangan bo'lib, ekzistensiya tushunchasini ochib berolmaydi. Yaspers fikricha, ekzistensiya bu insonning ichki erkinligi emas, balki bu insonning xudo bilan bo'lgan aloqasi, ichki erkinlik olamidan, ilohiyat olamiga sakrashidir. Ilohiy til orqali predmetlashadi va uning belgilarini biz g'oyalarda, obrazlarda, miflarda, diniy tushunchalarda kuzatishimiz mumkin.

Yaspers foniy va boqiy olamni bir-biridan ajratib, foniy olam bizga ob'ektlar orqali, his-tuyg'ularimizga berilgan. Boqiy olam esa, moddiy bo'lmaganligi uchun biz uni his qilolmaymiz. Shuning uchun ham bizga bu olam sarobdir. Lekin biz uni inkor eta olmaymiz. U narsalarning ichki mohiyatida "belgi" sifatida yashiringan. Bilish jarayoni ob'ektlar moddiy olamining in'ikosidir. Lekin aqliy bilish hech qachon in'ikosni ob'ekt bilan tenglik sifatida tan olmaydi. Masalan, ko'zgudagi inson aksi insonning o'zidan farq qiladi. Demak, aqliy bilish ob'ekt va sub'ekt o'rtasida farq bor deb hisoblaydi. Aksincha, ilohiy bilishda bu bo'linish yo'qoladi. Sub'ekt va ob'ektga ajralish ham ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Butun borliqni yaratgan Xudo sub'ekt sifatida barcha ob'ektlarning mohiyati, ekzistensiya sifatida mavjuddir. Masalan, Yaspers fikricha, Injildagi xudoning so'zi va amali birdir va o'zi yaratgan borliqda namoyon bo'ladi. Bu borliqdagi xudoning mavjudligini inson o'zining aqliy bilishi orqali tahlil qilolmaydi. Biz xudoning har yerda mavjudligini faqat chegaradosh vaziyatlarda qo'rqish yoki ko'tarinki ruhiy holatda his qilishimiz mumkin. Kundalik hayotimizda bu his-tuyg'u yo'qoladi va uning o'rnini shubha egallaydi.

Shubhani yo'qotish uchun inson bilimga intiladi. Insondagi bilimga intilish ehtiyojini Yaspers, fojiali deb hisoblaydi. Odam Ato bilimga intilib, bilim mevasidan totib ko'rganligi uchun jannatdan haydalgan. Demak, haqiqatni bilishga intilish xudo tomonidan berilgan inson erkinligidan kelib chiqadi. Insonga xudo

tomonidan berilgan erkinlik uni xato yo'lga boshladi va insonning boshlang'ich gunohiga sabab bo'ldi. Lekin bu erkinlik xudo tomonidan berilganligi uchun ilohiyot olami ham bu xatoga sababchidir.

Inson qalbida azaldan ikki qarama-qarshi kuch kurashadi. Bu ezgulik va yovuzlik kuchlari - farishta va shaytondir. Bu ikki kuch o'rtasidagi kurash doimo davom etadi. Bu kurash bor ekan, inson insonligicha qoladi. Lekin bu kurash natijasida inson ichki xotir-jamligiga erisha olmaydi, baxtsizlikka, cheksiz iztirobga mahkumdir. Unga na yaqinlari, na do'stu birodarlari, na sevgan odamlari, na boylik rohat bera oladi. Inson o'z ichki olamida rohat topa olmaydi. Bu rohatni unga na o'zi, na ilohiy kuch bera oladi. Insonning ichki olamidagi ziddiyat butun borliqqa xosdir. Bu ziddiyatdan chiqib ketish yo'llari inson uchun mavhumdir. Inson barcha narsalarda ilohiy belgilarni topadi, lekin ular uning uchun mavhum bo'lib qoladi. Bu vaziyatdan chiqib ketish uchun inson ziddiyatni bartaraf qiluvchi mutanosiblik, ya'ni garmoniyaga intiladi. Bu holatni musiqadan, mifologiyadan, san'atdan, arxetekturadan axtaradi. Lekin bu sohalarda ham belgilarni ochib berish mavhumlikni ravshanlashtirish uchun insonda ichki ekzistensial ruhiy ko'tarinkilikka erishishi yoki tubanlashishi lozim.

Ekzistensial holatdan tashqarida butun olam inson uchun mavhumdir. Barcha tushunchalar, makon, zamon, o'lim va hayot, haqiqat va nohaqlik, baxt va iztirob, yovuzlik va ezgulik v.h. insonlar uchun belgilarga aylanib qoladi.

Yaspers uchun inson borlig'i tashqi borliqdan ajralgan. Bu bo'linish barcha narsa va hodisalarga xos. Bu ajralishdan, begonalashishdan chiqib ketish yo'llarini Yaspers xudoga bo'lgan ishonch va undan qo'rqish xolatidan axtaradi. Shuning uchun Yaspers falsafasini biz diniy falsafa deb ataymiz. Yaspers o'z davridagi rivojlangan aql, mantiqiy pozitivizmni tanqid qilgan. Uningcha pozitivizmning tushunchalari haqiqatga emas, balki fikr bo'shlig'iga olib keladi. Lekin Yaspersning o'zi ham bu xatodan holi qolmadi. U o'zining falsafiy qarashlarida insonga xos bo'lgan bilimga intilish uning erkinligidan kelib chiqadi, deb hisoblaydi. Bu esa insonning jannatdan haydalanishiga va doimiy kurashga mahkum etadi. Demak, Yaspers inson tabiatida eng yuqori qo'ygan xislatlardan biri bilimga intilishdir. Bu xislat esa uni baxtsizlikka olib keladi. Bilish jarayoniga tanqidiy yondashgan boshqa

irratsional falsafiy yo‘nalishlar Yaspers qarashidan chetda qolgan. Uning ta‘limotida mo‘‘jizaga o‘rin yo‘q. Insondagi eng Buyuk mo‘‘jizaviy kuchga ega his tuyg‘u - muhabbat tuyg‘usi uning uchun quruq belgiga, shifrga aylanib qolgan. Barcha mavhumlikni, barcha belgilarni, o‘zining ichki nuri bilan yorituvchi ilohiy muhabbat xudoning insonga bo‘lgan muhabbati va insonning unga bo‘lgan muhabbati Yaspers e‘tiboridan chetda qoldi. Ilohiy muhabbatni olamdagi barcha ziddiyatlarni birlashtiruvchi, barcha mavhumliklarni ravshanlashtiruvchi mo‘‘jizaviy kuch Yaspers falsafasida ochilmagan sir bo‘lib qoldi.

Fransuz ekzistensializmi. Fransuz ekzistensializmi og‘ir sharoitlarda shakllandi. Uning vakillari J.P.Sartr (1905-1980) va A.Kamyu natsizmga qarshi Fransiyaning "ozodlik" partizanlar harakatida qatnashishdi. Fashistlar bosqinchiligi natijasida Fransiya xalqi ko‘pgina moddiy va ma‘naviy talofatlar ko‘rdi, minglab fransuzlar va boshqa slavyan xalqlar Ikkinchi Jahon urushi davrida ozodlik, erkinlik uchun hayotlarini qurbon qildi.

Bu voqealarning guvohi bo‘lgan ekzistensial falsafaning vakillari inson qadr-qimmatini, hayot mohiyati, hayot va o‘lim o‘rtasidagi chegaradosh vaziyat insonning ichki ruhiy erkinligi, irodasi va og‘ir vaziyatda insonning erkin tanlash muammolarini ko‘tarib chiqishdi.

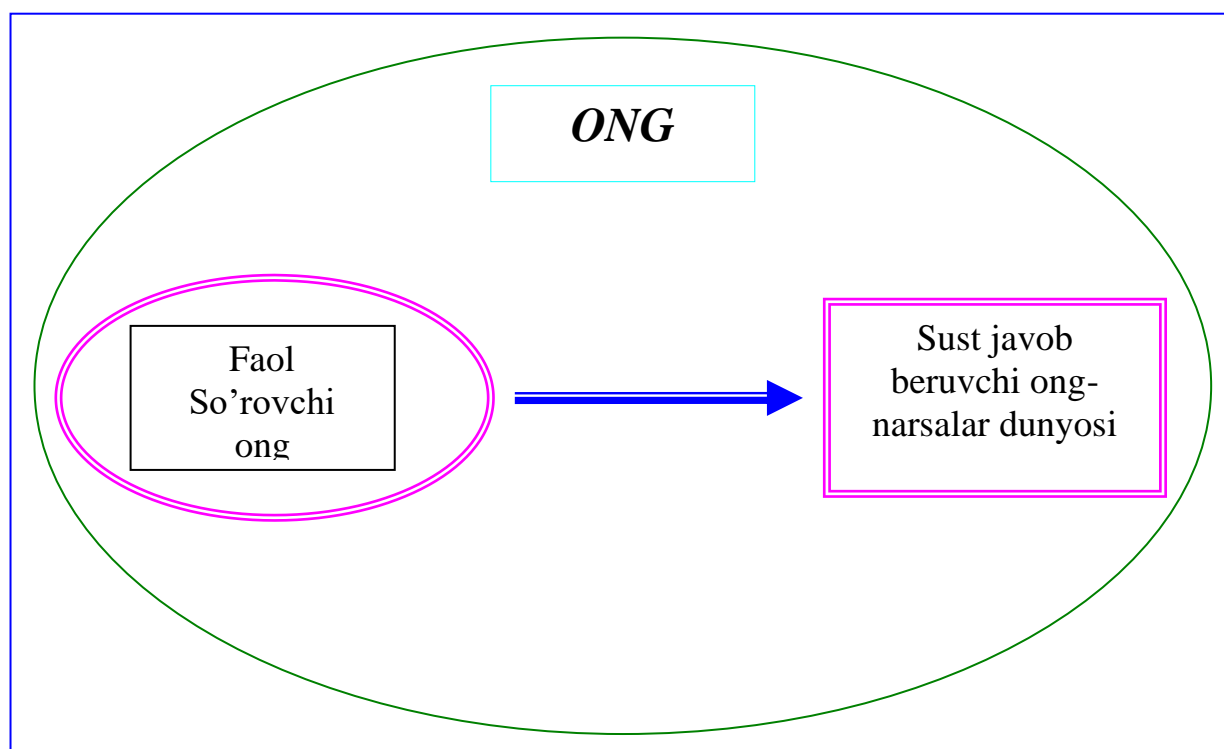
Ikkinchi Jahon urushidan keyingi-yillarda ekzistensializm faylasuflarining qarashlari rivojlanib yangi falsafiy fikrlar va g‘oyalar paydo bo‘la boshladi. Ekzistensializm evolyutsiyasini, ayniqsa, A.Kamyuning qarashlarida kuzatishimiz mumkin. A.Kamyu ijodining ikkinchi bosqichlarida falsafiy qarashlari nihoyat muhim o‘zgarishlardan o‘tdi.

J.P.Sartr ekzistensializmi. Jan-Pol Sartr Parij shahrida 1905-yil 21 iYunda tug‘ildi. 1980-yili 15 aprelda shu shaharda vafot etgan. 1924-1928-yillarda Ekol Normal Superior nomli kollejda tahsil olgan; 1929-yilda faylasuf dirlomini oladi. 1931-1933-yillarda Le-Gavr shahri gimnaziyasida o‘qituvchilik qiladi. 1933-1943-yillarda Fransiya institutining mukofatiga sazovor bo‘lgan. E.Gusserl, M.Sheler, M.Xaydegger, K.Yaspers asarlarini chuqur o‘rganadi. 1937-1939-yillarda Parijdagi Paster litseyida o‘qituvchilik qiladi. 1945-yildan boshlab erkin yozuvchilik faoliyati

bilan shug'ullanadi. J.P.Sartr o'zining akademik falsafiy usulidan voz kechib, keng ommaga mo'ljallangan, tushunarli bo'lgan adabiy asarlar yozishga o'tdi. Oddiy, ravon, keng ommaga tushunarli bo'lgan adabiy til Sartrning yozish uslubiga aylandi va u ko'pgina mashhur asarlar yaratdi. Masalan, «Borliq va yo'qliq qissasi», «Ozodlik yo'li», «O'sish davri», «Kommunistlar va dunyo» kabi maqolalarini yozdi. Uni bir necha asarlari uchun Nobel mukofotiga tavsiya qilishadi, lekin u bu mukofotdan voz kechadi. U 1945-yilda «Yangi davr» jurnaliga asos soladi. Bu jurnal Fransiyaning urushdan keyingi ijtimoiy-siyosiy hayotida katta rol o'ynadi. Uning falsafasida ko'p tushunchalar Xaydegger dunyoqarashi bilan bog'liqdir. O'zining «Borliq va yo'qlik» asarida Sartr Xaydeggerning «**dasiyn**» tushunchasiga yaqin «**o'zi uchun borliq**» tushunchasini kiritdi. Bu tushuncha Sartrning fikricha, inson ichki olami mohiyatini ochib beradi (4-ilova).

4-ilova

J.-P.Sartr: Ong tuzilmasi

Bu tushunchani yoritish uchun Sartr «faollik» tushunchasini ham o‘z falsafiy tizimiga kiritadi. Faollik tushunchasini ikki turga ajratadi: ishchan faollik, sust faollik.

Butun borliqqa harakatning har xil turlari mansub bo‘lganligi uchun uni insondan tashqaridagi borliq deb hisoblaydi (5-ilova).

5-ilova

J.-P.Sart: borliq tiplari

<i>Borliqning tiplari</i>	<i>Borliqning xarakteristikasi</i>
«Borliq o‘zida»	Narsa borlig‘i shakllari, ular o‘zlari bilan aynanlikda olingan; bu borliq ongga muhtoj emas va unga qodir ham emas; ong ana shu dunyo bilan yonmayon mavjud, lekin unga mutlaqo bog‘langan emas.
«O‘zi uchun borliq»	Ong dunyoni aniqlaydi (uni sharhlaydi) va bir vaqtning o‘zida uni o‘zidan ajratadi; zotan u o‘zining mohiyati Hech nima ekanligini anglaydi, ya’ni mutloq erkinlik va mutloq imkoniyat; mening “Men”i hayot “loyihasini” erkin quradi, o‘z mohiyatini erkin belgilaydi.
«O‘zga uchun borliq»	Qachonki mening shaxsiyligimga (sub’ektivligimga) o‘zgalar suqilib kirsam, mening-sub’ektimni o‘zining ob’ektiga aylantirsa, shunda mening borlig‘imda O‘zga paydo bo‘ladi va “o‘zi uchun borliq” “o‘zga uchun borliqqa” aylanadi. Zero, bunda mening “Men”i O‘zga loyihasining bir qismiga (elementiga) aylanadi (markaziga emas). Bu meni falajlaydi, O‘zga nigohi ostida “Men” uyatni, noqulaylikni, andishani his qiladi. O‘zganing mavjud bo‘lishi mening erkinligimni o‘g‘iraydi. Insonlar

	<p>o'zlarining erkini saqlab qolish uchun, boshqalarning erkinligini olib qo'yishga intiladilar.</p> <p>Bizning boshqalarning erkiga bog'liqdir, ularning erki esa bizga. Shuning uchun ham men o'zim bilan birga, boshqalarning erkli bo'lishini tilashim kerak.</p>
--	---

Inson o'z faoliyatining asosida maqsad yo'qligi va uni amalga oshirishga intilganligi uchun insonning ichki olamidagi faoliyati ishchan, aktiv faoliyat hisoblanadi. Ishchan faoliyatni Sartr erkinlik deb ataydi. Uni tabiatdagi erkinlikdan farq qiladi.

Tabiatdagi erkinlik zaruriyatga bog'liq bo'lib, uni anglash natijasida shakllanadi. Insonning ichki olamidagi erkinlik esa, uning ichki mohiyatidan kelib chiqadi va faqat ayrim vaziyatlarda namoyon bo'ladi. Bu vaziyatlarni ekzistensialistlar chegaradosh vaziyat deb ataganlar. Bu o'lim va hayot o'rtasidagi chegaradir. Bunday vaziyatlarga biz hayotimizda nihoyatda kam tushib qolishimiz mumkin. Masalan, urushda qatnashish masalasi inson oldiga shunday chegaradosh vaziyatni qo'yadi. Bu vaziyatda inson tanlashga majbur bo'ladi: urushda qatnashish yoki qochoqlik qilish. Bu tanlashga ham inson, Sartr fikricha, erkinlik bilan yondashishi kerak. Demak, Sartr fikricha, erkinlik shunday chegaradosh vaziyatlarda insonga o'zining aktiv faoliyatini va asl ichki qiyofasini ochishga yordam beradi.

Urushdan keyingi-yillarda Sartrning axloq mavzusiga bag'ishlangan asarlari Fransiya ziyolilari o'rtasida norozilik va tanqidiy qarashlarga sabab bo'ldi. Bularga qarshi Sartr o'zining maqolalarida ekzistensializm falsafasining g'oyalari axloqiy qarashlarga zid kelmasligini tushuntirdi. Sartrning fikricha inson chegaradosh vaziyatda ham o'zining erkinligini yo'qotmaydi va bu yo'nalishda har qanday qiyinchiliklarni engib o'tishga harakat qiladi. Ba'zan esa, bu harakatlar axloqiy prinsiplarga zid kelib qolish ham mumkin. Aynan shunday holatni ko'pgina tanqidchilar axloqsizlik deb atashgan. Jumladan, o'z zamonasining g'arb

tadqiqotchilari tomonidan Sartr ta'limoti axloqsizlikda ayblanganligi uchun u mas'uliyat tushunchasini erkin tanlash vaziyatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Sartr fikricha, insondagi mas'uliyat insondagi axloqiy-ma'naviy tushunchalarni inkor etish uchun emas, balki ularni tan olishga da'vat etadi. Lekin bu mas'uliyat tashqi hayotning zaruriyatlari va ehtiyojlari natijasida emas, aksincha, insonning ichki, aktiv faolligidan kelib chiqadi. Bunday mas'uliyat, Sartr fikricha, jamiyat hayotining ijtimoiy zaruriyatlariga, qonuniyatlariga ko'r-ko'rona bo'ysunishidan emas, balki ichki iroda erkinligi va aktiv faoliyatidan kelib chiqadi. Sartrning ekzistensialistik falsafiy qarashlari dinsizlik ruhiga ega bo'lgan. Shuning uchun ham Sartr insonning ichki olami, borlig'ini tashqi olamdan ajratib, bir-biriga qarama-qarshi qo'ygan. Ularni birlashtiruvchi ilohiy kuchni rad etgan. Bunday dunyoqarash natijasida Sartr uchun erkin ruh emas, balki shaxs erkinlikka mahkum qilingan bo'lib chiqadi. Masalan, Sartrning fikricha, birorta shaxs qamoqda o'tirsa ham ichki erkinlikdan uni hech kim mahrum qila olmaydi. Unga hech kim erkin yashashni, fikr qilishni, erkin o'ylashni, qamoqdan qochish rejasini tuzishni man qila olmaydi.

Sartrning mashhur iborasi bo'yicha, «inson erkinlikka mahkum etilgan». Lekin bu erkinlik insonga baxt keltirmaydi. Insonning shaxsiy erkinligi boshqa odamlarning erkinligi bilan to'qnashadi, natijada inson vaziyat paydo bo'lganda tanlashga majbur bo'ladi. Bu tanlashda shaxsning ichki dunyoqarashi yaqqol gavdalanadi. Mana shu ichki olamda inson o'zining mas'uliyatini his qilmog'i kerak. Shu mas'uliyatni amalga oshirishda uning o'zi erkin bo'lmog'i lozim.

Demak, Sartr fikricha, *erkinlik* mas'uliyatni his qilib, Shu asosda tanlash jarayoni bilan bog'langan. Bu tanlash erkinligidir.

A.Kamyu ekzistensializmi. Albert Kamyu 1913-yilda Jazoirda tug'ilgan. U kambag'al dehqon oilasida dunyoga keldi. Bir yoshga to'lganda otasi vafot etadi. Onasining boy xonadonlarda oqsochlik qilib topgan puliga o'qiydi. Kamyu o'qigan maktab o'qituvchisining sa'yi-harakatlari tufayli Jazoir universiteti uning uchun stipendiya to'laydi. U yerda Kamyu falsafani o'rganadi. Ijod qilishni erta boshlaydi. Havaskor teatr tashkil qiladi.

1938-yilda Kamyu «Alje respubliken» yangi soʻl gazetasida ishlay boshlaydi. Gazetani taqiqlab qoʻyishgandan soʻng Kamyu Parijdagi “Paris Loire” tahririyatida ishlaydi. Fransiya bosib olingandan soʻng esa Jazoirga qaytadi. 1941-yil kuzda yana Fransiya qaytib borib, Qarshilik harakatining faol ishtirokchisiga aylanadi. Shu yerda Sartr bilan tanishadi.

1942-yilda A.Kamyuning «Begona» nomli povesti nashrdan chiqadi. 1943-yilda falsafiy asari «Sizif haqida afsona» nashr qilinadi. 1944-yil avgustdagi qoʻzgʻolondan soʻng «Komba» gazetasida bosh muharrir sifatida ishlaydi. 1947-yilda Kamyuning mashhur romani «Vabo» chop etiladi. 1951-yilda «Isyonkor inson» nomli falsafiy asari nashr qilinadi, 1956-yilda yirik asari «Buzilish» nashrdan chiqadi.

Sovuq urush-yillarida Kamyu ruhiy iztiroblar va tushkunlik holatini boshdan kechiradi. Umrining oxirgi-yillarida ijodiy inqirozdan chiqib ketish yoʻllarini topa olmaydi va 1960-yilda avtomobil falokatidan fojiali halok boʻladi.

Kamyuning falsafiy qarashlari ziddiyatli boʻlib, oʻzgarib, rivojlanib borgan. Uning dunyoqarashiga individualizm va hayotning maʼnosizligi haqidagi fikrlar xos boʻlgan. Uning qarashlari ham falsafiy ham badiiy asarlar sifatida yozilgan.

M.Xaydegger va K.Yaspersning qarashlaridan Kamyuning farqi Shundaki, u borliq masalasini koʻtarmaydi. M.Xaydegger borliqning mazmuni haqida gapiradi. Kamyu esa borliq masalasini chetda qoldirib, butun eʼtiborini hayot mazmuni masalasiga qaratadi.

Kamyuning fikrlari, jamiyatda diniy eʼtiqod susaygan davrda shakllandi. Xudodan ajralib qolgan insonning hayoti oʻz maʼnosini yoʻqotadi. Shunday vaziyatda insonning hayoti maʼnosiz degan fikr tugʻiladi.

Kamyu falsafasining negizi individualizmdir. S.Kekegor falsafasida bu individualizm diniy qarashlarga yoʻgʻrilgan boʻlsa, Yaspers falsafasida esa individ transsendensiya orqali ilohiy kuch bilan bogʻlanadi. Kamyu va Sartrning diniy eʼtiqodsizliklari tufayli bu aloqa butunlay uzilgan. Inson hayoti butkul maʼnosiz boʻlib qolgan.

Inson hayotining ma'nosizligi Kamyuning «Begona» asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu asarning qahramoni O'rta Yer dengizida yashovchi oddiy hayot kechiruvchi xizmatkor Merso hech narsaga qiziqmaydi va hech kimga mehr qo'ymaydi. Hatto uning qariyalar uyida yashaydigan onasiga ham mehri yo'qdir. Onasining vafotini Merso butunlay befarq qabul qilib, barcha zarur marosimlarni befarqlik bilan bajaradi. O'zi bilan yashaydigan ayolga ham hirsiy munosabatdan tashqari hech qanday his-tuyg'usi yo'q.

Odamlar ichida Merso o'zini begona deb hisoblaydi. Undagi yagona iliq munosabat faqat tabiatga nisbatan saqlanib qolgan. U tabiatni butun qalbi bilan yaxshi ko'radi. Faqat Shu his-tuyg'u uni yashashga da'vat etadi.

Kunlardan bir kuni Merso dengiz bo'yiga hech qanday niyatsiz, o'zi bilan qurol ko'tarib boradi. Bu qurolni nima uchun ishlatishni hech tassavvur qilmagan Merso favqulodda dengiz bo'yida Yurgan arab yigitini otib o'ldiradi. Uning ustidan boshlangan sud jarayonida Merso bu xatti-harakatini hech qanday sabab bilan tushuntirib bera olmaydi.

Kamyu odamlar o'rtasidagi mehr-oqibatning ko'tarilishi va buning natijasida odamlar bir-biridan nihoyatda begonlashib qolishini va natijada har bir inson yolg'izlanib qolishini yaqqol ochib beradi.

Bu asarda Kamyu g'arb jamiyatining fojiasini atroflicha yoritishga to'liq erishgan.

Hikoyaning so'ngida o'limga hukm qilingan Merso oxirgi tavba-tazarrudan ham bosh tortadi. Barcha odamlar o'limga mahkum qilingan ekan, yashashning hech qanday mazmuni yo'qdir, deydi. Mana shu g'oya Mersoning hayotiy tamoyilidir.

Kamyu «Sizif haqida afsona» nomli falsafiy risolasida ma'nosizlik (absurd) falsafasini oldinga surdi. Insonni qamrab olgan tabiat insonga qarama-qarshi va unga begonadir. Insonning ichki tuyg'ulari va tabiati o'rtasida hech qanday aloqa yo'qdir. Kamyuning fikricha, mushukning olami - bu uning olamidir, insonning olami faqat uning olamidir. Ular o'rtasida hech qanday o'xshashlik yo'qdir. Na tabiatda, na insonda ruhiyat bordir.

Kamyu falsafasida tabiat jonsiz, har qanday his-tuyg‘uga begona, insonga yot bo‘lgan bir koinotdir. Agarda tabiatda inson his-tuyg‘u borlig‘ini payqaganda, tabiatni his qilganda inson o‘zining Shu darajadagi tushkunligini va yolg‘izligini his qilmagan bo‘lar edi.

Bu fikrlar orqali Kamyu «Hayot yashashga arziydimi yoki yo‘qmi?»- degan savolga keladi. Bu savolga Kamyu ijobiy javob beradi. Insonga kuchni yashash uchun uning ichki olamidagi majburiyati beradi. Demak, hayot naqadar ayanchli va zerikarli bo‘lmasin, inson o‘zida his qilgan majburiyat tufayli yashashi shart. Bu majburiyat tashqi emas, balki ichkidir.

Kamyu o‘zining «Vabo» asarida bu fikrni rivojlantirib, insonning yashashdan maqsadi boshqa odamlarga ham yordam berishdir, degan xulosaga keladi. Bu asarda Kamyu O‘rta Yer dengizi bo‘yida joylashgan Oren shaharchasida sodir bo‘lgan fojiali voqealarni mohirona tasvirlaydi. Xotirjam va sokin shaharchaning aholisini dahshatli «Vabo» kasalligi larzaga keltiradi.

Sarosimaga tushgan shahar aholisi qayerdan najot izlashni, qanday davo topishni bilolmay qoldi. shahardagi kasallikni boshqa yerga tarqalmasligi uchun, harbiy kuchlar shahar atrofini qurshab oladilar. Bu yerdan hech kim chiqib ketolmas edi. A.Kamyu bunday fojiali sharoitda ayrim kishilarning xarakterlarini mohirona ochib beradi.

Doktor Riyo boshchiligidagi shifokorlarning bir guruhi «vabo» ga qarshi faol kurasha boshlaydilar. Ular kasallarga dori-darmon berib, o‘layotganlarning oxirgi daqiqalarini engillashtirishga harkat qilar edilar.

Bu shaharda vaqtincha ish Yuzasidan to‘xtagan muxbir Ramber chiqib ketishga harakat qiadi. Uni boshqa shaharda istiqomat qiluvchi qaylig‘i kutar edi. U har kuni shaharda minglab odamlar o‘layotganligini ko‘rib, dahshatga tushar, bir kunmas bir kun bu fojia o‘ziga ham etib kelishdan qo‘rqib yashardi. Ramberni bir tarafdan qaylig‘iga bo‘lgan muhabbatidan ayrilib qolish, ikkinchi tomondan, vabo oldidagi qo‘rquv hissi qamram olgan edi.

Ramber shahardan chiqib ketish uchun ko‘p urinib, shaharni o‘rab turgan harbiylar bilan kelishib qo‘yadi. Lekin bir vaqtning o‘zida Ramber doktor Riyo

boshchiligidagi vrachlarga ham yordam beradi. U har kuni, har soatda o'limning fojiali yuzini ko'rar va unga qarshi kurashayotgan odamlarning matonatidan hayratlanar edi. Ramber ayniqsa, doktor Riyoning xotirjamligi va shijoatkorligiga qarab, sekin o'zi ham qo'rquv holatidan xotirjamlikka o'ta boshlaydi. Uning qalbidagi sokinlik fikrlarini o'zgartira boshlaydi. Hayot va o'lim o'rtasidagi chegaradosh vaziyatda Ramber dunyoqarashida keskin o'zgarish sodir bo'ladi. Ramber faqat o'z manfaatini ko'zlovchi xudbin shaxsdan, boshqa odamlar oldidagi mas'uliyatni his qiluvchi shaxsga aylanadi.

Ramber shahardan chiqib ketish fikridan voz kechib, doktor Riyo boshchiligidagi shifokorlarga yordam berish uchun shaharda qoladi. Ramber shifokorlardan, «sizlarga kasallik yuqishidan qo'rqmaysizlarmi?», - deb so'raydi. Riyo bu savolga javob berar ekan, bunday ehtimol borligini tasdiqlaydi. Ko'p vaqt o'tmasdan Riyo o'zi ham betob bo'lib, yotib qoladi. Lekin Riyodagi hayotiy kuch Shu qadar kuchli ediki, u kasallikni engadi. Ramber bu holatni taajjub bilan kuzatib, insonni har qanday xavf-xatardan qandaydir tushunib bo'lmaydigan mavhum kuch asrashiga iqror bo'ladi.

Bu qanday kuch? Tabiatning mavhum hayotiy kuchimi, insonning erkin irodasimi yoki ilohiy kuchmi? Bu savollarga Ramber javob izlaydi.

Nima uchun Ramber omon qoldi, dahshatli kasallikni o'ziga yuqtirmadi? Bu savolning tug'ilishi tabiiydir. Savolga har xil javob berish mumkin. Masalan, Ibn Sino fikricha, ruhiy qo'rquv tirik organizmga nihoyatda salbiy ta'sir qiladi. Agar insonda qo'rquv o'rniga mehr kuchliroq bo'lsa, u har qanday xatarli vaziyatdan eson-omon chiqib ketadi.

Ramber o'z qaylig'ini sevar va unga etishish uchun intilar edi. Uning qalbidagi bu muhabbat o'lim ustidan tantana qildi. A.Kamyu bu fikrni Yangi yo'nalishda rivojlantirdi. Ramber qalbida sevgilisi muhabbatidan ham ustun turuvchi odamlar oldidagi o'z mas'uliyatini his qilish tuyg'usi paydo bo'ldi.

Fransuz faylasufi Anri Bergson bunday mehrni intellektual xayrixohlik, intuitsiya deb atadi. Aynan ana Shu intuitsiya hissiyoti Ramber qalbida boshqa barcha hissiyotlardan ustun turdi. Uning hayotini yangi yo'nalishga boshladi.

Romanning bu g'oyasida A.Kamyuning dunyoqarashida katta o'zgarishni ko'rishimiz mumkin.

Ko'rinib turibdiki, Kamyuning falsafiy qarashlari uning hayoti davomida rivojlanib, o'zgarib bordi. Bu o'zgarish individualizm chegarasidan chetga chiqib, uning tor doiralari kengaytirishga harakat qilganligida namoyon bo'ladi.

Ekzistensializm falsafasi XX asr boshlari va o'rtasidagi fojiali hodisalarni to'g'ri aks ettirdi va bu fojiadan chiqib ketish yo'llarini axtaradi. Ekzistensializm faylasuflari Yaspers, Xaydegger, Sartr, Kamyu ilohiy kuchga, insondagi ruhiy kuchga oxirgi tayanch nuqtasi sifatida murojaat qilishga majbur bo'lishdi.

Sinash uchun savollar:

1. Nemis ekzistensializmining o'ziga xos tomonlari nimada nimada namoyon bo'ladi?
2. M.Xaydeggerning dasiyn tushunchasi qanday talqin qilinadi?
3. K.Yaspersning insoniyat tarixi haqidagi g'oyalarining falsafiy mazmuni nimada?
4. K.Yaspersning "tarix o'qi" konsepsiyasining falsafiy mazmuni qanday?
5. Fransuz ekzistensializmining o'ziga xos tomonlari nimada namoyon bo'ladi?
6. J.P.Sartr "borliq o'zida" tushunchasi qanday talqin qilinadi?
7. A.Kamyuning хаёт мазмуни haqidagi g'oyalarining falsafiy mazmuni nimada?
8. A.Kamyuning абсурдлик konsepsiyasining falsafiy mazmuni qanday?

Adabiyotlar ro'yxati

1. Po'latova D., Ruzmatova G. G'arb falsafasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – 525 b.
2. Ruzmatova G., Karimov R. Falsafa tarixi: Eng yangi davr G'arb falsafasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: Universitet, 2017. – 240 b.